

Somos Róbert

ÓRIGENÉSZ A MÁSQLÁSI HIBÁRÓL ESETTANULMÁNY A HETVENHETEDIK ZSOLTÁRT MAGYARÁZÓ ELSŐ HOMÍLIÁRÓL

2012 júniusában médiaszenzációként röppent fel a hír arról, hogy feltehetően Órigenész beszédeit őrizte meg a müncheni Bajor Állami Könyvtár Kézirattárának 314-es számú görög nyelvű kézírata, amely huszonkilenc Zsoltár-homíliát tartalmaz. Mára a szerzőséggel kapcsolatos feltételezés bizonyítottá vált, 2015-ben pedig sor került a szövegek kritikai kiadására.¹ Ritka alkalom és a tudományos világ számára nagy öröm, ha elfeledettnek hitt ókori szövegelemek bukkannak fel. Vizsgáltuk azzal kecsegtet, hogy nem függünk annyira a szakirodalom korábbi megállapításaitól, mint általában, és képesek vagyunk valóban új dolgokat mondani. Úgy gondolom, Órigenész *Első homíliája a Hetvenhetedik zsoltárhoz* – konkrétan annak első *caputja* – olyan gondolatokat tartalmaz a szentírási szövegkritikával kapcsolatban, amilyenekkel egyéb műveiben nem találkozunk, és ez azt is jelenti, hogy a homíliákat munkássága utolsó periódusában, 249 körül a palesztinai Kaiszareában készítő² teológus portréja új ecsetvonásokkal egészülhet ki.

¹ *Origenes Werke XIII. Die neue Psalmenhomilien: Eine kritische Edition des Codex monacensis Graecus 314*, Lorenzo PERRONE in Zusammenarbeit mit Marina Molin PRADEL, Emanuela PRINZIVALI und Antonio CACCIARI (Hrsg.), Berlin–München–Boston, GCS Neue Folge 19, 2015. A szöveg órigenészi szerzőségével kapcsolatban lásd: PRADEL, Marina Molin: Novità origeniane della Staatsbibliothek di Monaco di Baviera: il *Cod Graec.* 314, *Adamantius* 18, 2012, 16–40, PERRONE, Lorenzo: Origenes alt und neu: die Psalmenhomilien in der neu entdeckten Münchner Handschrift, *Zeitschrift für Antikes Christentum* 17, 2013, 193–214.

² A kronológiához lásd Perrone bevezetését a kritikai kiadáshoz, 24–25. Összességében megállapítható, hogy Órigenész élete második, kaiszareai szakaszában a filológia fontosságát egyre inkább kiemelte. Úgy is fogalmazhatunk némi túlzással, hogy keresztény filozófusból keresztény filológussá vált.

1. A másolási hiba

Órigenész a homíliájának elején egy másolási hibára hívja fel a figyelmet:

„Gyakran mondjuk, hogy az *okos* feliratú zsolttárok a felirat miatt igénylik a hallgató kutatói tevékenységét abban a tekintetben, hogy a zsolttárban mondtak miképpen is értendők és magyarázandók, mert minden zsolttár homályos szavakat, rejtvényeket és példabeszédeket tartalmaz (Péld 1,6), amikor az *okosra* történik hivatkozás. Itt még ez is szerepel: *Az okos (szava) Aszaphtól* (Zsolt 77,1), és rögtön ugyanitt arról van szó, hogy *példabeszédre nyitom számat, elmondom kezdettől fogva a vitás kérdéseket* (Zsolt 77,2). És azt is tudni kell, hogy a mondtakról Máté is megemlékezik. Amikor ugyanis az Üdvözítőről azt írja, hogy példabeszédekben szólt, ezt mondja: *hogy beteljesedjék, miszerint példabeszédre nyitom számat, elmondom kezdettől fogva a vitás kérdéseket*, azaz a világ teremtése óta (Mt 13,35). A Máté által itt így, ezekkel a szavakkal mondtak az evangéliumi kéziratokban elírással szerepelnek. Így szól a szöveg: *hogy beteljesedjék, amit Izaiás mondott*, példabeszédre nyitom számat. Valószínűleg ugyanis a régi másolók egyike nem tudta, hogy létezik egy Aszaph nevű próféta, és amikor azt találta, hogy *hogy beteljesedjék, amit Aszaph mondott*, úgy gondolta, hogy ez hiba, és a próféta nevének nem ismerete folytán az Aszaphot Izaiásra cserélte.”³

A tény, amivel Órigenész szembesül, az, hogy van a birtokában két szöveg, amelyek közül az utóbbi, Máté evangéliuma nyilvánvaló módon idézi a zsolttárt, ugyanakkor az ott szereplő Aszaph helyén Izaiást szerepelteti.⁴ Elvileg a következő lehetőségek merülnek fel az értelmező számára: 1. Máté rosszul idéz, azaz hibázik, mert összekever két személyt. 2. A másoló hibázik. 3. Az evangélium szerzője hibásan idéz ugyan, de ezzel szándékosan fel kívánja hívni a figyelmet arra, hogy átvitt értelemben veendő a szöveg. Ebben az esetben nincs szó hibáról. Ami ezt a harmadik lehetőséget illeti, Órigenész szerint tényleges valótlanosság vagy képtelen törvényi előírás igenis létezik a Szentírásban, és az ilyen esetekről azt gondolja, figyelemfelkeltő funkciója van a betű szerinti értelemben vett valótlanságoknak, amely figyelemfelkeltés arra irányul, hogy az olvasó megütközve a képtelenségen, a hamisságon, a szöveg igazi, szellemi értelmét keresse.⁵ Esetünkben azonban nyilvánvaló módon

³ A homíliából idézett összes szöveg az első caputból való (GCS 13, 350–353). Minden egyéb szöveget, amelynek nem tüntettem fel a fordítóját, a saját magyarázómban adom meg.

⁴ A Kurt Aland és Barbara Aland vezetése alatt álló müncheni Újtestamentum kutatócsoport által jegyzett *The Greek New Testament* (3. kiadás) a főszövegben a τοῦ προφήτου λέγοντος olvasatot hozza. Órigenész *Máté evangélium-kommentárja* nagyrészt elveszett, a X–XVII. könyvek maradtak ránk, de a X. könyv eleje már Mt 13,36 versét tárgyalja.

⁵ „De mivel, ha végig magától értetődő lenne a törvénykezés hasznos volta, valamint a történet következetessége és gördülékenysége, akkor kétségbe vonnánk, hogy a közvetlenül kívül más értelem is lehet az Írásokban, ezért úgy rendezte az isteni Ige, hogy a törvény és a történet közéjébe megdőbentő részletek, botránykövek és lehetetlen helyek legyenek elhelyezve, nehogy a szöveg magával ragadjon minket meg nem törő varázsával, úgy, hogy emiatt vagy teljesen eltávolodjunk a tanoktól, abban a hiszemben, hogy nem tanulunk semmi Istenhez méltót, vagy ne tudjunk meg semmi istenibbet, azért, mert a betűtől semmiféle ösztönzést sem kapunk... Másutt pedig lehetetlen törvények is el vannak

nem merül fel annak realitása, hogy az Aszaph helyett szereplő Izaiás valamiféle mélyebb jelentésre utalna. Máté szintén nem marasztalható el a személy-összekeverés vétkében, amit akár az Írásban található ellentmondásnak is tarthatnánk. Tényleges ellentmondás Órigenész szerint ugyanis nem létezik a Szentírásban. A *János-evangélium-kommentárban* teológusunk abból az axiómából indul ki, hogy „egyetlen evangélista sem téved, és nem is hazudik”.⁶ Tehát, ha az evangélisták nem tévednek, és nem fogadható el két, egymással ugyanazon vonatkozásban ellentétes dolgot állító kijelentés egyszerre, továbbá, ha az evangélisták egymástól különböző állításokat tesznek ugyanazon dolgok és események kapcsán, akkor ez csak úgy képzelhető el, ha nem ugyanazon vonatkozásban állítanak egymást kizáró dolgokat. A tényleges ellentmondást a hibás kéziratok idézik elő.

A főntebb említett lehetőségeket magában a Zsoltár-homíliában is fölveti Órigenész:

„Ha az Írásban valahol valami ellentmondásosnak tűnik fel, ne gondoljuk azt ellentmondásnak, mert tudjuk, hogy vagy mi nem ismerjük a dolgot, vagy másolási hibáról van szó, például amikor a Királyok harmadik könyvében nyílt ellentétességet találunk. Ott ugyanis írva van, hogy *Roboám tizenhat esztendeig uralkodott, és tizenkét évig uralkodott Jeruzsálemben* (3Kir 12,24), majd viszont *negyvenegy esztendő volt, amikor uralkodni kezdett, tizenhét esztendeig uralkodott Jeruzsálemben* (3Kir 14,21). Képtelenség, hogy tizenkét évesen kapta volna meg az uralkodást és tizenhét évig uralkodott. És ha nem történt volna meg számos vizsgálat, amit a többi kézíraton eme olvasat kapcsán elvégeztünk, még úgy vélhettük volna, hogy a leírtak önellentmondók, mivel azt találjuk, hogy a szövegük eltérő.”

Az ellentmondás két szöveg nyilvánvaló ellentmondása, a „nem ismerjük a dolgot” kitétel pedig azt a lehetőséget is magában foglalja, hogy a szöveg nem felel meg a tényeknek, de ez a mélyebb jelentésre utal. Órigenész tehát a Harmadik királyok könyve kapcsán is megfogalmazza stratégiáját, amely szerint ha ellentmondásra buk-

rendelve az ügyesebbek és vizsgálódóbbak kedvéért, hogy – átadván magukat a leírtak vizsgálatának – méltó bizonyítékát kapják annak, hogy az ilyen helyeken az Istenhez méltó értelmet kell keresni.” *A princípiumokról* IV,2,9,16, (Ford. PESTHY Monika, 2. kötet, Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 2003, 113.).

⁶ *CommJo* VI,171. Figyelemre méltó az, hogy – mivel a hazugság lehetetlensége kiterjed Dávid királyra és Pál apostolra is – a Zsolt 116,10 és a Róm 3,4 szövege interpretációra szorul: Pál a zsoltáros szavaira (önkívületben azt mondtam: „*Hazug minden ember!*” LXX 115,2-3) utalva mondja: *Isten igaz, legyen bár minden ember hazug*. Órigenész itt a hazug paradoxonával szembesül, amelyet másutt *aporiának* nevez: „*Azt mondtam önkívületben (eksztazis): 'minden ember hazug.'* Ha ember és Dávid, hazug; ha pedig hazug és önmagát hazugnak mondja, nem hazug, hanem igazmondó. Ha pedig igaz módon mondja magáról, hogy hazug, akkor ember lévén nem hazug. Tehát mindkét irányba fordul az érv, ha ember, akkor hazug és igazmondó is. A dialektikusok az ilyen érvet nevezik *aporiának*.” *SelPs*. PG XII, 1576 C. A Római-levélhez írt kommentárban Órigenész újra szembesül a paradoxonnal, de ott kivédi. Órigenésznek a hazug-paradoxonnal kapcsolatos állásfoglalásáról lásd SOMOS Róbert: *Logic and Argumentation in Origen*, Münster, Aschendorff, 2015, 133–139.

kanunk, és nem merül fel az az eshetőség, hogy a betű szerinti jelentés rossz, az átvitt jelentés viszont érvényes lehet, át kell tekinteni a kézirati hagyományt.

Az Aszaph–Izaiás névcsere esetében nem jelzi külön, hogy a kézirati hagyomány vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy itt másolási hibáról van szó. Csak valószínűsíthetjük ezt az alapján, hogy Mt 13,35 versét egymástól eltérő szöveggel hozzák az evangéliumi kéziratok, továbbá azért is, mert Órigenész éppen a Máté szerinti evangélium kapcsán fogalmazza meg a műhöz írt kommentárjában, hogy igen sok eltérés van a kéziratok között.⁷

A másolási hibának arról az esetéről van jelen esetben szó, amikor „...a régi másolók egyike nem tudta (μη ἐπιστήσαντα), hogy létezik egy Aszaph nevű próféta, és amikor azt találta, *hogy beteljesedjék, amit Aszaph mondott*, úgy gondolta, hogy ez hiba (ὕπειληφέναι ὅτι ἀμάρτημά ἐστι), és a próféta nevének nem ismerete folytán az Aszaphot Izaiásra cserélte.” Órigenész a *Máté-kommentárban* a következő okait nevezi meg a másolási hibáknak: 1. a másolók figyelmetlensége (ἀπὸ ῥαθυμίας τινῶν γραφέων), 2. a szöveg vakmerőségből fakadó hibás javítása (ἀπὸ τόλμης τινῶν μοχθηρᾶς τῆς διορθώσεως), 3. a javítás során történő önkényes kihagyás vagy hozzátétel (ἀπὸ τῶν ἑαυτοῖς δοκοῦντα ἐν τῇ διορθώσει προστιθέντων ἢ ἀφαιρούντων).⁸ Esetünkben a második hibatípusról van szó: a másoló nem ismeri Aszaphot, ezért vakmerően változtat a szövegen.

Órigenész azonban nem áll meg itt, hanem a hibás javítás tudatlanságon túli okát is megtalálni véli:

„Általában véve is elmondható, hogy a Sátán hevesen ármánykodik, szét akarja szórni az egyházakat, minden egyes nap eretnokségeket és szakadásokat fundál ki, és még ezernyi botrányt kelt az emberek között. Nem csoda, ha az Írásokkal kapcsolatban is ármánykodik. Mivel üdvösségünk az Írásoktól függ, bennük is ellentmondásokat fundál ki, hogy az ellentmondások folytán botrányok támadjanak az olvasókban.”

A tudatlanság okozta vakmerő szövegjavítás hátterében tehát a Sátán áll. Nyilván nem abban az értelemben ármánykodik, hogy ténylegesen ő készíti a szövegváltoztatásokat, illetve hibás kézirati példányokat, mert a sátán nem testi lény. Órigenész a későbbiekben is csak utal a folyamatra, és kijelöli a rossz javítások helyét.

„Az Írások ellen is ármánykodik tehát a Sátán, de azért még nem szabad vakmerően és meggondolatlanul belevágni a szövegjavításba. Valami ilyesmit érzett ugyanis Markión, és úgy gondolta, az Írások hibásak, és a sátántól valók a szövegváltozatok, ezért vállalkozott az Írás javítását. Erre vállalkozva az evangélium anyagából fontos dolgokat távolított

⁷ *CommMt* XV,14 (GCS X, 387.)

⁸ *CommMt* XV,14 (GCS X, 387–388.) A görög szöveg itt némileg problematikus, mert a kritikai kiadás szövegét megállapító Erich Klostermann több helyen egy latin fordítás alapján javítja a görög textust. Früchtel és Neuschäfer joggal utasítja el ezt a megoldást. NEUSCHÄFER, Bernhard: *Origenes als Philologe*, Bazel, Friedrich Reinhardt Verlag, 1987, 2. Band, 372.

el, az Üdvözítő születését és rengeteg egyebet, látomásokat, próféciákat és az Apostolból fontos dolgokat.”

Órigenész következetesen az eretnekekhez köti a Szentírással kapcsolatos, keresztény hagyományon belül előforduló hibás eljárásokat, legyen szó szövegkritikai tevékenységről vagy exegézisről. Látnunk kell azonban, hogy szerinte Markión maga is ráhibáztott arra a tényre, hogy a Sátán ármánykodásának eredménye a Szentírásban található ellentmondás. Markión vétké tehát az, hogy egy másik típusú filológiai hibát vét, ami már nem egy egyszerű másolással összefüggésbe hozható szövegkritikai *lapsus*, hanem nagyobb szövegegységek elhagyása. A *Peri arkhón* című munkájában teológusunk mind a filozófusok, mind az eretnekek hibás tanai kapcsán azt állítja, hogy véleménye szerint belső forrásuk a tévedés, és nem valamiféle rosszakarató ellenséges szándék:

„Megvizsgálhatnánk talán azt is, vajon e világ fejedelmeinek ezt a bölcsességét, amivel le kívánják igazni az embereket, támadó és ellenséges szándékkal oltják-e beléjük az ellenséges hatalmak, vagy ennek forrása kizárólag a tévedés, azaz, e világ fejedelmeinek nem célja, hogy kárt tegyenek az emberekben, hanem azt gondolják, hogy ezek a bölcsességek igazak és ezért akarják megtanítani az embereket arra, amit igaznak tartanak. Véleményem szerint az utóbbi valószínűbb. Így van ez például a görög gondolkodók és az összes eretnecség vezetői esetében: mihelyt igaznak tartanak egy hamis és téves tanítást, és úgy ítélik, számukra ez az igazság, ekkortól fogva a többieket is igyekeznek meggyőzni arról, hogy elgondolásaik igazak.”⁹

Órigenész szigorú érzülettel viseltetett az eretnekekkel szemben, és nem volt toleráns irányukban. Úgy gondolta, nincs helyük az egyházban. Ugyanakkor átfogó koncepciója, az isteni jószág kozmikus érvényesülésébe vetett bizalma eleve azt jelentette, hogy nem örökre elveszett lelkek az eretnekek, realitásérzéke pedig nyilvánvalóvá tette számára, hogy – részben legalábbis – az eretnecség a kereszténység belső problémája, és nem lehet egyszerűen a helyes vallás elleni konspirációval megmagyarázni. Ennek megfelelően az eretnek is mondhat igazat, akkor legalábbis, ha mondandója egybeesik a keresztény tanítással. Megfigyelhető, hogy a fentebbi, *Peri arkhón*-beli szövegben fedésbe kerül két szereplő, az ellenséges hatalom és az eretnekvezér. Az ellenséges erő nyilvánvalóan az ember elveszejtésére törekszik, az eretnekvezér viszont nem gonosz, csak téved, és tévedését terjeszti.

A Zsoltár-homíliában teológusunk szerint Markión azt gondolja, a szövegváltozatok a Sátán manipulációinak termékei, és Órigenész egyetért ezzel a tétellel, annak ellenére, hogy egyéb szövegeiben nem foglalkozik ezzel az eshetőséggel. Legfeljebb a *Máté-kommentár* már idézett $\mu\omicron\chi\theta\eta\rho\acute{\iota}\varsigma$ kifejezése utalhatna arra, hogy nem feltétlenül csak egyszerű hibáról, hanem gonoszságról is szó lehet a hibás másoláskor, mert a $\mu\omicron\chi\theta\eta\rho\acute{\iota}\alpha$ jelentése elvileg lehet „gonoszság”. Mégis, a fő jelentése a szó-

⁹ *Princ* III,3,3, Ford. KRÁNICZ Mihály (2. kötet 57.).

nak „nyomorúság”, „hiba”, azaz olyan tevékenységről van szó, amelynek eredménye hasznavehetetlen, rossz. Az igazi, szándékos gonoszságra Órigenész a *πονηρία* szót használja, amit úgy határoz meg, szembeállítva a vétekkel (*ἁμαρτία*), hogy „nem átlagos szándékos rossz cselekedet” azaz „magát a rosszat akarva cselekszik valaki”.¹⁰ Összességében azonban úgy gondolom, a fiatalkori *Peri arkhón* jóindulatú vagy legalábbis megbocsájtó viszonyulása a Szentírást vizsgáló és értelmező eretnekek irányában az idős Órigenésznél nagyobb szigoron adja át a helyét.¹¹ Ez a kemény szigor a kései *Máté-kommentár* lapjain meglehetősen nyilvánvaló. Jézusnak a búzáról és a konkolyról szóló példabeszéde és annak magyarázata kapcsán (Mt 13,24-43) Órigenész interpretációjában felbukkan az az eszme, hogy a Sátán hinti el a konkolyt, azaz a „gonosz magvait” (*σπέρματα τοῦ πονηροῦ*), a „hibás tanításokat” (*μοχθηρὰ δόγματα*),¹² és azt is mondja, hogy amiképpen a városok kapuinak különböző neveket adnak, ugyanúgy van ez a Hádész kapuival, amelyek a különböző bűnök neveit viselik, és a különböző eretnokségek kezdeményezői – közöttük Markión – saját kaput építenek az alvilágban.¹³ A Harminchatodik zsoltárhoz készült negyedik homíliában Órigenész szintén demonizálja az eretnokséget. Ezt mondja:

„Ha látsz eretnokségben lépkedőket, akik át akarják lépni a műveletlenséget, és nem elégednek meg az egyszerű hittel, hanem bár mélyebbet, ám hamisat gondolnak ki, azt látod, hogy ők is lépésben haladnak, ám lépéseik nem válnak egyenessé az Úr révén, hanem – bizony ki merem mondani – lépéseiket az ördög ferdíti el, s azok ferdék lesznek.”¹⁴

¹⁰ *HomPs* 36,2,4 (GCS 13, 132,8-12), vö. *HomPs* 36,2,7 (GCS 13, 136,6-7).

¹¹ Ez az időskorban fokozódó szigor a Kaiszareában élő zsidókkal, illetve zsidó szokásokkal szemben is megnyilatkozott, mégpedig – többek között – ebben a homíliában is, amikor a Hetvenhetedik zsoltár első versét magyarázta. „Ha tehát azt mondja az én Üdvözítőm: *figyelj, népem a törvényemre*, a keresztényekhez szól, hiszen a keresztények Krisztus népe... Már nem mózesi törvények szerint éltek, már nem metélkedtek körül, már nem a szabbatot ünnepeletek, már nem az első és régi szabályok szerint éltek... Ha ugyanis Krisztus népeként figyelték a törvényre, nem fogtok kovásztalan kenyeret készíteni, még ha el is jönnek a kovásztalan kenyér napjai, hanem az egyeneslelkűség keveretlen kovásztalan kenyérét készíttetek el, az igazság kovásztalan kenyérét készíttetek el (vö. 1Kor 5,8). Ha figyelték a törvényre, ismét csak nem a zsidó bűjtöt tartjátok meg, és ezért helyesen vetik ki Krisztus egyházából azokat, akik nem értik, mi is az engesztelés napja. A régi engesztelés napja ugyanis, amikor bűjtöltni kell, az engesztelés napjának előképe, az igazi pedig az, amikor Jézus Krisztus Uram a világ miatt keresztre feszítettet... Bennem is eljött tehát az engesztelés napja, és már nincsen szükség bűjtö-re... *A násznép nem bűjtölhet, míg velük van a völegény* (Mk 2,19). Ha zsidó módon akarsz bűjtöltni, elvételük tőled a völegény a mondás szerint: *azonon a napokon, amikor elveszik tőlük a völegényt, akkor majd bűjtölnek* (Mk 2,20). Ha bűjtöltni akarsz, keresztény bűjtöt tarts!” *HomPs* 77,1,4 (GCS XIII, 358,9–359,10). Lásd ehhez: FÜRST, Alfons: *Judentum, Judententum und Antijudaismus in den neu entdeckten Psalmenhomilien des Origenes, Adamantius*, 20, 2014, 275–287.

¹² *CommMt* X,2 (SC 162, 146).

¹³ *CommMt* XII,12 (GCS 10,91–92). E szövegek értelmezéséről lásd LE BOULLUEC, Alain: *La notion d'hérésie dans la littérature grecque IIe-IIIe siècles. Tome II. Clément d'Alexandrie et Origène*. Études Augustiniennes, Párizs, 1985, 489–490.

¹⁴ *HomPs* 36,4,1 (GCS 13, 160,9-14).

Hasonlóképpen a Hatvanhetedik zsoltárhoz mondott első beszédében:

„Két fajta gyülekezet létezik, az egyik az ördögé, a másik az Istené, és lehetetlenség egyszerre mindkét gyülekezetbe gyülekezni. Az ördög gyülekezetébe gyülekezik az, aki vagy az ellenséges hatalmak vagy az eretnekek gyülekezetét forgatja eszében, s akiről így szól az Írás: *meggyűlöltem a bűnösök gyűlését* (Zsolt 25,5).¹⁵

2. Ki a Sátán és hogyan manipulál?

Órigenész elgondolása az ördögről egész pszichológiája és teremtésértelmezése összefüggésében értelmezendő. Szerinte Isten kezdetben meghatározott számú, egyforma értelmi lényeket (*noesz*) teremtett, és ezeknek a szabad döntés képességével rendelkező szellemi, változékony, avagy változásra képes értelmi lényeknek az Istentől való elfordulása jelentette a rossz kezdetét, amely kezdet összekapcsolódik a Sátán megjelenésével. A bukást testesíti meg tehát az ördög, aki eredetileg ugyanolyan természetű lény, mint az ember és az angyal, azaz tiszta észlény, és autonómiájánál fogva ezeké is átváltozhat, sőt, mindenek helyreállításakor, visszakerülhet eredeti, tökéletes állapotába. Az ördög mármost minden erejével a jó és az Isten ellen harcol, tevékenysége a kozmikus dimenzióban, az üdvtörténet és az egyéni életünk majdnem minden szakaszában tetten érhető. Az embert a testi léttel együtt adott, természetes, ám a rossz irányában eredendően erős affinitást mutató testi vágyakat kihasználva igyekszik sugalmazásaival a rossz felé tuszkolni. Lelkünk maga is olyan, mint egy csatatér, ahol az isteni gondviselés ágensei, az angyalok és az ellenséges erők ütköznek meg egymással, de ahol a harc kimenetele tőlünk függ. Órigenész szerint elmondható, hogy „a bűnösök mindegyike az ördög gyermeke általános értelemben, mert mindenki, *aki bünt cselekszik, az ördögtől van*”.¹⁶

Az ördögi sugalmazások tehát bennünk vannak, kísértésként még a szenteknek is számolniuk kell velük, mégis, közkeletű felfogás az, hogy léteznek szent tárgyak, amelyekről mintegy irtózik az ördög, és nem érinti meg. Ilyenként tarthatjuk számon a keresztet, a corpust, de akár ilyen lehet a Szentírás valamely példánya is. Azt, hogy Isten és a sátán nem tartózkodhat egyugyanazon helyen, Órigenész is állítja. A *János-evangélium-kommentár* szerint a Sátán, miután belébújt Júdásba, nem maradhatott egy teremben Jézussal.

„Az Üdvözítő ezt mondta Júdásnak: *amit teszel, tedd meg gyorsan!* (Jn 13,27) A tanítónak most az egyszer engedelmeskedik az áruló. Elvette ugyanis a falatot, nem várakozott és nem késlekedett, hanem – amint írva van – *azonnal kiment* (Jn 13,30), hogy Jézus felszólítására gyorsan végrehajtsa az árulás tettét. És valóban *kiment*. Nem csupán egyszerűbb értelemben véve ment ki ugyanis a házból, ahol a vacsora zajlott, hanem végérvényesen elment Jézustól, ehhez hasonlóan: *elmentek közülünk* (1Jn 2,19). Én pedig úgy gondolom, hogy miután a falat után belébújt Júdásba, a Sátán sem volt képes

¹⁵ *HomPs* 67,1,4 (GCS 13, 184,4-9).

¹⁶ *CommJo* XX,78.

ugyanazon a helyen létezni, mint Jézus. Hiszen nincs semmilyen összhang Krisztus és Béliál között (2Kor 6,15).¹⁷

Jézus kapcsán, különösen csodatettei értelmezésekor Órigenész gyakran beszél az isteni erő hatásáról. Az isteni erő szellemi, de működése a fizikai világban is hatást gyakorol, és Órigenész szerint a ráolvasásnak is van automatikus hatása. Amint a *Contra Celsum*-ban mondja:

„A nevek témája kapcsán azt kell még elmondanunk, amit a ráolvasás gyakorlatában járatosak előadnak, nevezetesen, hogy egy bizonyos ráolvasás akkor fejt ki hatást, ha a megfelelő nyelven végzik el, ha azonban lefordítják valamilyen más tetszőleges nyelvre, láthatóan erőtlen és hatástalan lesz. Így tehát nem a dolgoknak megfelelő jelentések, hanem az artikulált hangok minőségei és sajátosságai rendelkeznek azzal az erővel, ami ezt vagy azt okozza bennük.”¹⁸

Ez alapján azt várhatnánk, hogy a Szentírás maga is rendelkezik csodás, az ördögöt elriasztó erővel. Valójában tartalma rendelkezik is az isteni erővel, mégis, teológusunk itt a *Zsoltár-homíliáiban* gyakorlatilag nem szab határt az ördögi mesterkedésnek. A Sátán még a Szentírás kézirati szövegét is képes megváltoztatni egy tudatlanul vakmerő médium, másoló közreműködése révén.

Azt teológusunk nem részletezi, hogy a másolót milyen módon befolyásolja a Sátán, amelynek az eredménye ellentmondás a szövegek között. Tudatlanságról van szó és rossz merészségről. Maga a Sátán nem készít magának helyet a Szentírás példányában, legfeljebb a másoló lelkét zavarja meg időlegesen.

3. Hogyan küszöbölhető ki a hiba? A fizikoteológiai istenérv

A másolási hibák és a nyomukban járó radikálisabb téves szövegkritikai tevékenység ki-küszöbölésének fontos eszköze az elmélyült szakmai tudás. Órigenész a Sátán ármánykodása kapcsán követendő ellenstratégiaként saját szövegkritikai tevékenységét említi:

„Mivel üdvösségünk az Írásoktól függ, bennük is ellentmondásokat fundál ki, hogy az ellentmondások folytán botrányok támadjanak az olvasókban. Hogyan is kell eljárni itt vagy ott? Mindazok, akik Isten és az ő szeretete miatt fáradoztunk, alaposan megvizsgálva a héber szövegeket és a kéziratokat, hogy felismerjük a hibák javítását, tudjuk ezt. Ha Isten megsegít, a továbbiak esetében is el akarjuk ezt végezni.”

Órigenész úttörő és hatalmas szövegkritikai munkája, a – csak töredékesen fennmaradt – *Hexapla* a kor filológiai standardjának megfelelően jelölte a héber szöveg és a görög fordítások eltéréseit azzal a céllal, hogy egy maximálisan jó görög szöveg – a revidált Hetvenes fordítás – álljon rendelkezésre mind a kommentálás, mind az

¹⁷ *CommJo* XXXII,300–302.

¹⁸ *Cels* I,25.

apologetika számára. Ez a tudományos tevékenység persze szinte vég nélküli munkálkodást jelent. Látnunk kell a II-III. századi keresztény és a mai ember helyzete közötti különbséget a szentírási szöveg kapcsán. Ma sztenderd kiadások vannak előttünk, lábjegyzetekben a szövegvariánsok felsorolásával, így egyetlen szöveg birtokában széleskörű információkat szerezhetünk egy adott szöveg hely kapcsán. Az ókori keresztény olvasó szeme előtt azonban egyedi szövegcorpusok lapjai vagy tekercsei feküdtek. Amikor elővettek egy másik példányt, akkor esetleg jelentős eltérésekre bukkantak benne. Egyazon eredeti szöveg vagy fordítás esetében is számos szövegezési eltérést tapasztaltak, és ezek a problémák hatványozódtak, mihelyt az eredeti héber szöveg és a különböző nevek alatt fennmaradt fordítások egymáshoz való viszonyát kellett vizsgálni.

Órigenész számára az elsajátított filológiai szaktudás és a hozzáértők véleményének kikérése jelenti a legfontosabb eszközt a szövegek vizsgálatához. Ugyanakkor általánosabb elvet is megfogalmaz, és okadatolása abban a tekintetben, miképpen nyílik meg a lehetőség immár a radikálisabb szövegkritikai hibára, amit Markión elkövet, egyben a tévedés elleni orvosságot is megjelöli. Ez a kulcsmozzanat a fizikoteológiai istenérv.

„Ezért ésszerű, hogy ne annyira az Írás miatt, hanem a világ és a világ rendje miatt higgyünk az ég és föld, valamint a bennük lévő dolgok Teremtőjében. És ne annyira az olvasmányok miatt, hanem az egyházak erejéből fakadó evidencia, a földkerekséget legyőző erejének hatalmas volta miatt higgyünk Jézus Krisztusban, és csak azután forduljunk az Írásokhoz, és ekkor újra kérjük az Isten kegyelmét, nehogy félreértsük a leírtakat. Sok halálos dolog került be a lelkekbe az Írások ürügyén. Minden eretnecség az Írásokból veszi szentségtelen eszméit, és az Írásokból vélik megalapozni azokat. Ezt pedig nem az Írások elleni vádként mondom, hanem azt szeretném, hogy elsődlegesen a hit ne annyira az Íráson, mint inkább az Írásnál világosabb bizonyoságon alapuljon. Az Írásnál pedig világosabb az ég, a föld és a bennük lévő dolgok bizonyága.”

Szövegünkben az ókorban népszerű fizikoteológiai istenérvről is szó van. Ez pedig felveti a *theologia naturalis* és *theologia relevata* viszonyának kérdését.¹⁹ A fizikoteológiai érv, amely a görög filozófiai hagyományból eredeztethető, és kizárólag a tapaszt-

¹⁹ Az antik filozófiai hagyomány háromféle teológiát különböztet meg: 1. természetes teológia, azaz a filozófusok teológiája, amely a természetes észhasználat révén művelt természetvizsgálaton alapul, 2. költői teológia, azaz a költők és énekmondók – mindenekelőtt Homérosz és Hésziodosz – isteni inspiráció segítségével megszületett és előadott költői szövegei az istenekről, 3. politikai teológia, azaz a városállamban vagy birodalomban ama bevettnek számító vallási elképzelések rendszere, amely alá-támasztja a politikai képződmény hitelét és erősíti a politikai közösséget alkotó polgárok identitását. A jóval később bevezetésre került *theologia relevata* terminus jelentése inkább a költői és a politikai teológiával mutat szorosabb kapcsolatot, ám az összefüggések szerteágazóak; lehet érvelni amellest – például Karl Barth módján – hogy az egész természetes teológia is *teológia relevata*, és lehet azt mondani, amint Szent Anselmus gondolta, hogy még az antik pogány filozófusok által elvetett *incarnatio* magyarázata is természetes.

talásra és a természetes megismerési módra támaszkodik, megjelenik a bibliai hagyományban is. Szent Pál Rómaiakhoz írt levele maga is utal rá, ráadásul összekapcsolja a kinyilatkoztatással: *Amit ugyanis tudni lehet Istenről, az nyilvánvaló előttük, mert Isten kinyilvánította nekik. Hiszen az, ami láthatatlan benne: örök ereje és istensége, a világ teremtése óta alkotásai alapján értelemmel felismerhető* (Róm 1,19-20). Természetesen ez a páli szöveg inkább csak utal a fizikoteológiai érvre, illetve annak jellegére, hogy *a posteriori* évről van szó: az utóbbiból következtetünk az előbbire. Maga Órigenész sem azért idézi fel, mintha bizonyítani kívánná Isten létezését.

Megjegyzendő, hogy ez az érv, illetve ennek modernizált változatai, máig a legsikeresebb istenérveknek számítanak az istenérvekkel foglalkozó vallásfilozófusok szemében. Ami itt Órigenész kapcsán a legfontosabb mozzanat, az az, hogy felfogásában a kereszténnyé válás folyamatában nem a *sola scriptura* elve érvényesül, hanem – a bibliai hagyománytól függetlenül – *theologia naturalis*. Ez teszi ugyanis megalapozottá a teizmust, konkrétan a monoteizmust, azaz azt az álláspontot, hogy létezik egy jó teremtő Isten, aki gondoskodik teremtményeiről.

A világ elfogulatlan szemlélete Órigenész szerint kényszerít minket a teizmus elfogadására. Ezért – egy bizonyos értelemben – a teista tézis: „Az Istenatyja a király” a logikus gondolkodás és a logika tétele. A Teremtés könyvéhez készített Tizennegyedik homíliában – a 3. caputban – Órigenész Abimelek alakját a filozófuséval, pontosabban a logikával azonosítja. Abimelek, a logika, azaz a racionális filozófia (*rationalis philosophia*) „... elismeri, hogy Isten mindenek atyja”.²⁰ Az értelmezéshez a kulcsot az Abimelek-név héber jelentése adja: „atyám a király”.²¹

Órigenész úgy véli, a tapasztaláson alapuló logikus gondolkodás szükségképpen vezet el a teremtő és gondviselő Isten eszméjéhez. Ezért – Thaumaturgosz Szent Gergely tanúsága szerint²² – iskolai gyakorlatában is a fokozatosság elvét követte: először – egy elemi etikai bevezető után – a teremtő és gondviselő Istenbe vetett racionális hitet kell megerősíteni, és csak azután jöhet a kinyilatkoztatott szövegek értelmezése. Itt egy gyakorlati szempontból fontos természetfilozófiai ismeretátadásról van szó, és nem olyan tudományos vizsgálódásról, mint amit például az arisztotelészi természetfilozófiai munkák alapján elgondolunk, vagy amit a modern természettudományok művelnek.

A szubjektumra vonatkoztatott természetfilozófia témája Gergely beszédében úgy jelenik meg, hogy mindenekelőtt a világról mint teremtett világról esik szó, a

²⁰ A *HomGen* 6,3 szerint „Abimelek feleségét a természetfilozófiával azonosíthatjuk, szolgálóleányai viszont azokkal a különféle és változatos elképzelésekkel, amelyek a dialektika eltérő színvonalú iskoláiban honosak”. ÓRIGENÉSZ: *Homíliák a Teremtés könyvéhez*, Ford. HEIDL György, Második, javított kiadás, Budapest, Kairosz Kiadó, 2010, 107.

²¹ „Abimelek azt jelenti: 'atyám a király'. Úgy látom, Abimelek itt a világi tudósokat és bölcseket jelképezi, akik a filozófia művelése során nem érték el ugyan az istenfélelem teljességét és tökéletességét, azt azonban belátták, hogy Isten mindenek atyja és királya, vagyis, hogy ő az, aki létrehozta és kormányozza a mindenséget.” *HomGen* 6,2. ÓRIGENÉSZ: *Homíliák a Teremtés könyvéhez*, 106.

²² A Köszöntőbeszédre a továbbiakban a következő kiadás mondatszámozása alapján hivatkozom: *Grégoire le Thaumaturge Remerciement à Origène suivi de la lettre d'Origène à Grégoire*. Texte grec introduction, traduction et notes par Henri CROUZEL (SC 148), Párizs, 1969.

világ nagyszerűsége, szépsége, változatossága, bölcsen elrendezett volta az igazi téma. Mint Gergely mondja, az egyes létezőket bemutató, felosztó és megvilágító órigenészi beszédek során a hallgató lelkében meglévő irracionális csodálat helyébe egy racionális csodálat került.²³ A természetfilozófiának ez a praxis irányában való elköteleződése tetten érhető másutt is Órigenésznél. Az Énekek éneke-kommentár előszavában azt látjuk, a természetfilozófia teljességgel nélkülözi a tiszta elmélet jegyeit, és fontossága egyedüli kritériuma a vallási értelemben vett hasznosság:

„Természetfilozófiának azt nevezzük, amely minden egyes dolog természetével foglalkozik, hogy az életben semmit se tegyünk a természettel ellentétben, hanem mindent arra használjunk, amire a Teremtő szánta és megalkotta.”²⁴

Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy Órigenész csupán szimplifikáló, gyakorlati szempontú ismeretekkel rendelkezett a természettudományok terén. Otthonosan mozgott a csillagászat terén is, amint azt a *Teremtés könyve-kommentár – Philokalíában* fennmaradt – szövege mutatja.²⁵

Órigenész szerint az eretnekekkel pont az a baj, hogy a jó teremtő és gondviselő Isten feltétlenül nem szilárdul meg bennük kellőképpen, így az Írások értelmezése során tévútra lépnek. Eretnekeken ő mindenekelőtt az Ó- és Újszövetség istenének megkülönböztetését és egymással való szembeállítását érti. Amikor azt mondja, hogy „sok halálos dolog került be a lelkekbe az Írások ürügyén. Minden eretnekség az Írásokból veszi szentségtelen eszméit, és az Írásokból vélik megalapozni azokat”,²⁶ akkor Markiónnak az Ószövetség istenét, azaz a teremtőt érő elmarasztaló álláspontját bírálja. Aki a teremtés szépségét nem ismeri fel, az nem fogadja el a teizmus alaptételét a jó teremtőről. Órigenész szerint:

„Markión követőivel vitatkozva két dologról kell beszélni: hit az Írásokban, amint ti is mondjátok, az Atya kapcsán, illetve hit a világnak és a rendezettségnek, a teremtő kapcsán. Mi mást kell tenni? Mert még ha tartalmazza is ezeket az Írás, akkor is ésszerű a világ felé fordulni és látván a rendet, hinni a teremtőnek, mint olyasféle feltevésekkel élni Isten kapcsán, amilyenekkel ti rendelkeztek.”

²³ *Köszöntőbeszéd*, 111. A köszöntőbeszéd tanítási gyakorlatával kapcsolatban lásd SOMOS, Róbert: *Filozófiai lelkigyakorlat Thaumaturgosz Szent Gergely Köszöntőbeszédében*, in LOBOCZKY, János: *Teória és praxis, Az önformálás filozófiai-etikai dimenziói*, Eger, Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei, 2014, 25–35.

²⁴ *CommCant* I. Prol. 3, 3. Ford. PESTHY Monika, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1993, 46.

²⁵ Magyarul: BUGÁR M. István: *Szabadság – szeretet – személy, Az ókeresztény teológia antropológiai vetülete*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2013, 135–146.

²⁶ Az eretnekség eme eredeztetése nincs ellenétben azzal, hogy másutt (pl. Órigenész *levele Gergelyhez* 3.) a görög filozófia rossz felhasználásának tudja be az eretnekséget. Egyfelől Markión és a gnóosztikusok a görög filozófiához való viszonyulásukat tekintve nehezen nevezhetők ugyanabban az értelemben „eretnekeknek”, másfelől a nem teista vagy tökéletlenül teista filozófia ugyanúgy nem alkalmazza vagy félreérti a teremtő Isten fogalmát, mint Markión.

Teológusunk szerint a világ rendezettségének eszméjét és ebből következtetve a Teremtő Isten tökéletességét nem azért kell tehát vallani, mert a 18. (LXX) zsoltár 2. versét vagy a Bölcs 13,5 sorát olvassuk, esetleg Pálnál fölleljük a Rómaiakhoz írt levélben (1,19), nem is azért, mert valamely filozófusnál olvassuk, hanem azért, mert ha egyszerűen körülnézünk a világban, akkor felfogjuk ezt az értelmes rendezettséget, amely egy isteni teremtőre vezethető vissza. Természetesen lehet és kell is érvelni az Írások alapján az ószövetségi teremtő Isten és Jézus Krisztus Atyja azonossága mellett, de elemibb szinten a közvetlen tapasztalást és az abból levonható következtetést kell előnyben részesíteni.

„Szerintem igaz a mondás, miszerint a világosabb bizonyíték jobban megragadhatja a kutatót, mint a kevésbé világos. Ez a világosabb bizonyítás: rátekinteni az égre, csillagképekre, a Napra, a Holdra, a hullócsillagokra, a földre, a föld állataira és ezek királyára, az emberre, aki annyiféle mesterséggel díszíti a földet, hogy megcsodáljuk a mindezt Teremtőt, és elfogadjuk az ilyen tanítás küldöttét, Jézus Krisztust, a mi Üdvözítőnket.”

A természetben megnyilvánuló teleologikus rend felmutatása „világosabb bizonyítás” (ἐναργεστερα ἀπόδειξις). Az órigenészi homília-sorozatban következő, *Második homília a Hetvenhetedik zsoltárhoz* visszautal a gondolatra és az eretnekekre is: „Isten csodálatos dolgai nem egyedül azok, amelyek az Írásokban találhatók, hanem ezek is [teremtmenyi világ – S. R.]. Mi viszont a megszokás miatt már nem csodáljuk őket... Hát nem csodálatos az, hogy a Nap minden nap a keleti égtájakon fölkel és körbejárva tizenkét óra múlva nyugatra érkezik?”²⁷ A „világosabb bizonyítás” tehát nem teljes evidencia, hiszen a megszokás elhomályosítja a rendkívüli, azaz isteni tökéletességet.

A fizikoteológiai érv nem csupán a teizmus első, a jó teremtő Isten létét mutatja fel, hanem a gondviselő Isten szerepét is hangsúlyozza. Ennek a gondviselő működésnek az eredménye a kinyilatkoztatás, az inkarnáció, és a kereszténység látványos térhódítása minden üldözés ellenére Órigenész szerint. A teremtő és gondviselő Istenben való hit gyöngesége az oka az eretnekek tévedéseinek.

Összességében az *Első homília a Hetvenhetedik zsoltárhoz* első *caputja* megvilágítja a természetes teológia és a kinyilatkoztatáson alapuló teológia kapcsolatát Órigenésznél, ami egyben a görög filozófiai tradíció és keresztény teológiai hagyomány viszonyára nézve is tanulságokkal szolgál. Teológusunk egy – gyökerében részben zsidónak gondolt és értelmezett – platonista hagyományt előnyben részesítve, a platonista tanoknak az isteni mindenhatóság kérdésében korrigált változatával lép eléünk az elvont teológia regiszterében, amelyben az isteni gondviselés logikus következménye az Isten önkinyilatkoztatása az Írásokban, az Isten Ige megtestesülése. Mindennapi tudós és spirituális működésének centrumában pedig ennek a gondviselő kinyilatkoztatásnak, s ezen belül az Ige működésének és Jézus Krisztus tevékenységének értelmezése állt.

²⁷ HomPs 77,2,7 (GCS 13, 380,12-17).

Origen on the copyist's error
A case study on the first homily on Seventy-seventh Psalm

The collection of Origenian homilies on the Psalms, which was discovered in 2012, and edited in 2015, provides new theoretical elements of the oeuvre of the most reputed theologian of the third century. One of these new ideas is the sharp condemnation and demonization of the heresy, especially Marcion's textual criticism. The paper is a close reading of the first chapter of the first homily on Seventy-seventh Psalm, in which Origen regards the alleged copyist's error of Mt 13:35, as consequence of the Satan's machination. According to Origen, Marcion makes a second error when he deletes many texts of the New Testament. The cause of his mistakes is the inefficiency of his method in the field of the textual criticism and the unstable ground of his faith. Origen proposes as the right process of becoming a Christian that one should start with the cosmological argument of God's existence, which confirms both the two elements of the theism, the concept of the good Creator and the providence. According to his view, on elementary level, our experience of the ordered world provides more evidence in favour of the theism than interpretation of the Scripture.

Matthias Grünewald (1470k–1528): Keresztre feszítés (1523–25). Grünewald a reneszánsz kor festője volt, aki azonban szisztematikusan hagyta figyelmen kívül a korszak klasszicizmusát, és tudatosan folytatta a késő középkor közép-európai stílusát. Amerika felfedezése, a reformáció, a német parasztháború és természetesen a korszakra jellemző járványok egy átalakuló, szenvedéssel teli kort írnak körül, melyben az ember Krisztus szenvedése válik a megváltás képi ábrázolásának kulcsmotívumává, a szenvedő Krisztussal a szenvedés látványának szemlélésén keresztül való azonosulás pedig a hit megélésének egyik meghatározó médiumává.